

Муҳаммад Аминхўжа Муқимий (1850-1903)

Муқимий (тахаллуси; асл исм-шарифи Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғли) (1850 — Кўкон — 1903.25.5) — шоир ва мутафаккир. Ўзбек демократик адабиёти асосчиларидан. Отаси тошкентлик, онаси Ойшабиби хўжандлик бўлиб, Кўконда яшаганлар.

Муқимий бошланғич маълумотни маҳалласидаги мактабда олган. Онаси Муҳаммад Аминхўжада шеърятга ҳавас уйғотган. Муқимий Кўкондаги Нодира бино қилдирган «Мохлар ойим» мадрасасида, сўнг Бухоро мадрасаларидан бирида ўқиган (1864—65; 1875—76). 1876 йилда Кўконга қайтгач, ер қурилиши маҳкамасида мирзалик қилган. 70-йиллар охирларида Кўконга қайтган ва ижод билан шуғулланган. Отаси вафотидан сўнг моддий аҳволи оғирлашгач, «Ҳазрат» мадрасасининг кичик бир ҳужрасига кўчиб ўтган (1885), бутун умри қашшоқликда кечган.

Бир неча бор Тошкентга саёҳат қилган (1887—88, 1892), Тошкентдаги янгиликлар билан танишган. Тошкент маданий ва адабий ҳаётини чуқур ўрганган. Алмаий, Нодим каби илғор руҳдаги ижодкорлар билан алоқа боғлаб, ижодий ҳамкорлик қилган. Муқимий яшаб ижод этган давр адабий ҳаёти мураккаб эди. Бундай муҳит Муқимий ижодига кучли таъсир кўрсатди. Ижодининг илк даврида қисман шаклбозлик унсурлари, санъатпардозлик майлларига берилиш ҳам учрайди. Лекин тезда бу хил аъёналардан воз кечиб, жамиятдаги иллатларга, эскилик ақидаларига танқидий назар билан қаради. Навоий, Жомий, Низомий ва Ғузулийдан ўрганди, улар ғазалларига мухаммаслар боғлади. Жомийни ўзига устоз билди. Ўзбек, форс мумтоз шоирлари аъёналарини давом эттирди. Ўзбек адабиётида демократик йўналишнинг вужудга келиши ва шаклланиши Муқимий номи билан боғлиқ. У бошлиқ Фурқат, Завқий, Аваз, Комил каби илғор фикрли шоирлар ўзбек адабиёти тарихида янги саҳифа очдилар. Муқимий лирикаси чуқур оптимизм билан суғорилган, ҳаётийлик ушбу лириканинг асосий ва етакчи хусусиятларидан. Муқимий реал муҳаббатни, инсонни куйлаган. Шеърларининг туб моҳиятини инсон кечинмалари, секин ва аламлари, истак ва армонлари, курашлари ташкил этган. Уларда дўстлик, садоқат, самимият, вафодорлик, сабот ва матонат улуғланган ва булар орқали шоир кишиларда яхши хусусиятларни тарбиялашга интилган. Адолатли ва бахтли замонни орзу қилган, шундай кунлар келишига ишонган («Келур охир сени ҳам йўқлағудек бир замон яхши» ва бошқа). Ҳасрат, шикоят, норозилик мотивлари мавжуд бўлган шеърларида ҳам келажакка ишонч, фаровон ҳаёт ҳақидаги орзу-идеаллари акс этган. Муқимий дунёқараши ва интилишлари билан муҳит ўртасидаги зиддият унинг ижодида танқидий йўналишни майдонга келтирган. Бу унинг ҳажвиётида кўпроқ акс этган. Ҳажвиёти мазмунан сатира ва юморга бўлинади. Сатираларида чор амалдорлари, айрим маҳаллий бойларнинг кирдикорлари очиб ташланган («Танобчилар» ва бошқа) «Сайлов», «Дар мазаммати замона» ва бошқада ўлкага кириб келаётган капиталистик ва ғайриахлоқий муносабатлар ҳамда уларнинг оқибатлари кўрсатилган. Баъзан, ўша даврдаги ҳукмрон қарашларга эргшиб, Дукчи эшон ҳақида ҳам ҳажвий асарлар ёзган («Ҳажви ҳалифаи Мингтепа»).

От, арава, лой, пашша, безак каби мавзуларда 30 га яқин ҳажвий асар яратган. Уларда шоир турмушнинг қоқоқ ва чиркин томонлари, ижтимоий онгдаги нуқсонлар устидан кулган, мустамлакачилик азоби, харобаликни заҳархандалик билан тасвирлаган («Девонамен», «Кўсамен» «Ҳайрон қилди лой», «Пашшалар», «Шикояти безак» ва бошқа). Бошқа бир қатор ҳажвийларида жамият ҳаётидаги ўзгаришларга янгича муносабат акс этган («Таърифи печ», «Ароба қурсин», «Лой» ва бошқа).

Муқимий ўзбек адабиётига ишчилар мавзуини олиб кирди, типлар галереясини яратди («Московчи бой таърифиди», «Воқеаи Виктор» ва бошқа). Турли шаҳар ва қишлоқларга қилган саёҳатлари таассуротлари асосида 4 қисмли «Саёҳатнома» асарини ёзди. Асар енгил, ўйноқ вазнда ёзилган, 4 мисрали бандлардан ташкил топган. Унда халқ турмушининг оғирлиги, қишлоқларнинг вайроналиги реалистик тасвирланган. Шоир яхшиликни маъқуллаб, гўзалликни мадҳ этган, камчиликлар устидан кулиб, танбеҳ берган, ёвузликни, турли иллатларни танқид қилган. Муқимийнинг наср ва назмдаги мактублари эпистоляр адабиёт намунаси ҳисобланади. 10 шеър, 20 га яқин насрий мактублари сақланган. Шеърлари қўлёмалар, баёзлар, 20-аср бошларида литографияда нашр қилинган китоблар, Тошкент ва Петербургда босилган вақтли матбуот саҳифаларида бизгача етиб келган.

М. ижодини ўрганиш, асарларини тўплаш ва нашр эттириш у ҳаёт давридаёқ бошланган. Дастлаб Остроумов «Девони Муқимий» тўпламини (Т., 1907) нашр қилган, сўнг 1910, 1912 йилларда «Девони Муқимий маа ҳажвиёт» номи билан асарлари тўплами босилган. Кейинги даврларда Ғ. Ғулом, Ойбек, Ҳ. Зарифов, Ҳ. Ёқубов, Ҳ. Раззоқов, Ғ. Каримов, А. Ҳайитметов ва бошқа Муқимий ижодини тадқиқ этганлар. Шеърларидан намуналар чет тилларга таржима қилинган. Кўконда уй-музейи ташкил этилган. Фарғона вилоятидаги шаҳарча, Тошкент кўчаларидан бири, Ўзбек давлат мусиқали драма театри Муқимий номи билан аталади. Шоир ҳақида Собир Абдулла «Мавлоно Муқимий» романи ва «Муқимий» драмасини яратган. Муқимийнинг аксарият ғазаллари ашулага айланган.

Суннатилла Аҳмедов

ЭЙ, ЁРИ ЖОНИМ

Ошиқ бўлибман, эй ёри жоним,
Васлингни излаб, йўқдур мажолим.

Бир йўқламайсан куйган қулингни,
Кўзлари жаллод, нозик ниҳолим.

Раҳм айла манга, эй бағри қаттиқ,
Дийдам тўла қон, эй шўхи золим.

Лаб ташналарга айла назора,
Қадди чу шамшод қоши ҳилолим.

Олдинг кўнгулни бир-икки сўзлаб,
Девона бўлдим, тўти мақолим.

Ҳар дам куярман, ёдимга тушсанг,
Бир кўрмагунча йўқдур мажолим.

Неча замондур, кўздин ниҳондур,
Ошиқ Муқимий, эй хаста ҳолим.

КИМ ДЕСУН

Ул тағофулпешаға ҳоли харобим ким десун?
Ҳажрида мундоғ мени кўрган азобим, ким десун?

Кундузи бир ерда бир дам олмай орому қарор,
Лаҳзаэ йўқ кечалар кўзларда хобим, ким десун?

Ўз кўмочиға, масалким, тортадур кул ҳар киши,
Бас, куюб ишқида чеккан изтиробим, ким десун?

Куймаган бўлса биров меҳру муҳаббат ўтиға,
Шамъдек то субҳ ўртаб табу тобим, ким десун?

Ҳамнишиндурлар улуғларга ҳушомадгўйлар,
Йўлида жононими хайру савобим ким десун?

Гар қилич бошимға ҳам келса, дегайман ростин,
Сўзки ҳақ бўлса, саволимға жавобим, ким десун?

Дўстлар, сўрсанг ғизосидин Муқимий, эрта-кеч,
Қон шароб ичсам, жигарлардур кабобим, ким десун?

ЗУЛМ ИЛА ҚАҲРУ ҒАЗАБ

Зулм ила қаҳру ғазаб изҳор қилмоқ шунчалар,
Ошиқи бечорага озор қилмоқ шунчалар.

Гул дебон севгон кишининг кўкрагига ниш уриб,
Хаста-ю маъюс этиб, афгор қилмоқ шунчалар.

Тўтийи ширинсухан ағёрларнинг базмида,
Бизга келганда гапирмай, зор қилмоқ шунчалар.

Сизга ким айди: муҳаббат аҳлини қил ихтисоб,
Қўрқутиб ўй айбига иқрор қилмоқ шунчалар.

Гарчи келса, эски тўн, биздек дуогўйи фақир,
Камбағалнинг хирқасидан ор қилмоқ шунчалар.

Ҳар бало-ю, жабр келса, ёнмагай ҳаргиз, Муқим,
Ошиқ аҳлини урубон хор қилмоқ шунчалар.

ТОЛЕИМ

Оҳким, афсус, эмас ҳар ишда раҳбар толеим,
Вожгундур, имтиҳон қилдимки, аксар толеим.

Юз тарафдин еткуруб гарди кудурат, занги ғам,
Айлагай оинаи табъим мукаддар толеим.

Ҳар неча қилсам тавалло – зори қилмас, илтифот,
Рўйигардон тескари, тобора бадтар толеим.

Рўзгорим тийра, иқболим забун, бахтим қаро,
Бўлса равшан, бормукин тадбири дигар толеим?

Ногаҳон берсам, Муқимий, бир мусулмонга салом,
Дафъатан икки қулоғини қилур кар, толеим.

ТАНОБЧИЛАР

Бўлди таажжуб, қизиқ ҳангомалар,
Арз этайин эмди ёзиб номалар.

Адл қулоғи-ла эшит ҳлими,
Зулм қилур, баски, менга золими.

Ўн ик(к)и ойда келадур бир таноб,
Ўзгалара роҳату менга азоб.

Султон Алихўжа, Ҳақимжон – икав,
Бири хотун, бириси бўлди қуяв.

Иккаласи бўлди чунон иттифоқ,
Гўё ҳаёл айлаки (қилмай нифоқ).

Ош есалар, ўртада сарсон илик,
Хўжа – чироқ ёғи, Ҳақимжон – пилик.

Бир-бирисиға солишурлар ўрун,
Эрта-ю кеч ўпушиб оғиз-бурун.

Саллалари бошларида оқ сават,
Кўрпача тагда ҳама вақт уч қават.

Бирлари мўлтонинома, ҳийлағар,
Бирларидур кунда пиху гавда хар.

Оғизлар мақтаниб, ўн беш қариш,
Майдасухан, эзма (чурук), занчалиш.

Қайсики қишлоққа тушар отидин,
Элни йиғиб, воқиф этар зотидин.

Дерки: “Кўзунга хали кал жўжаман,
Маҳдуми аъзамлик ўзим хўжаман.

Бизга бобо ҳазрати Шохлиғ мазор,
Мухлисимиз мардуми аҳли диёр.

Ҳам яна Эрҳубби бўлодур тағо,
Аммамизнинг эрларидур Нурато.

Биби Убайда бўладур ҳоламиз,
Гоҳ келур эрди кичик боламиз.

Хизр отамларга биродар эрур,
Чимлиғ азизлар менга додар эрур.

Гарчики мен олиму шайхи замон,
Қирқингизга эмди берай бир қозон.

Манки, танобингға чиқибман келиб,
Хизматими яхши қилинглар билиб.

Ўт қўюбон қуйдурадурғон ўзим,
Ҳокимингу ўлдурадурғон ўзим.

Хоҳ танобингни дучандон қилай,
Хоҳ карам бирла бошингни силай”.

Хўжа сўзини мунга бермай қарор,
Мардуми саҳройи бўлур беқарор.

Дерки Ҳақимжони: “Аё, оқсоқол,
Бизни топибсан магарамким ўсол?

Ҳозир этинг тўрт нафар мардикор,
Тўғри қил, олдимга қилибон қатор.

Арқоними еринга судраб чиқай,
Баччаталоқ қишлоқиларни (урай).

Бир бураин мўйилабимни чиқиб,

Торт танобини – жазоси – сиқиб.

Яхшилигингни фуқаро билмагай,
Ҳоли булар кўзга бизи илмагай.

Икки танобини қилай ўн таноб,
Юртингизни куйдуруб, айлай ҳароб.

Хоҳ ўлунг, хоҳ қолинг, баччағар”, —
Дебки, узангуга аёгин тирар.

Бир-бирига қишлоқ эли боқишиб,
Гоҳ у ён, гоҳ бу ён чопишиб.

Жам бўлиб айлаюбон маслаҳат:
- “Дўғмаға, - дер, - бир нима бериб жўнат!”

Ақча қўлида ик(к)и-уч мўйсафид
Дерки: - “Бу назрингизу, бизлар – мурид”,

Зулм билан эллигу юзни олур,
Боз танобини дучандон солур.

Тағи булар яхши-ю, бизлар ёмон,
Эл тамизидин ҳазар эт, алъамон.

Ўзга яна ғусса будурким, дейин,
Шунчаки бир қисса булардин кейин:

Қўшти Жалолхон деган ўғлин менга,
Деди: “Руқум ўргатасиз сиз анга”.

Юклади ўғлини сенга, мухтасар,
Бу дағи ортиқча (менга дардисар)...

Сўзни, Муқимий, керка этмак тамом,
Маззаси қолмас, узун ўлса калом.

“Саёҳатнома”лардан

ҚЎҚОНДАН ШОҲИМАРДОНГА

Фарёдким, гардуни дун
Айлар юрак бағримни хун,
Кўрдик, бир аҳли фунун —
Чарх анга кажрафтор экан.

Қолмай шаҳарда тоқатим,
Қишлоқ чиқардим одатим,
Хоҳи яёв, бўлсун отим,
Гоҳ сайр ҳам даркор экан.

“Ултарма”га қилдим юруш,
Йўлдош эди бир читфуруш,
Етдим жадаллаб вақти туш,
Бир дам қизиқ бозор экан.

Бир маърака кўрдим бутун,
Жаъми ёпинган бошга тўн,
Боқсамки, беш юзча хотун,
Воиз сўзин тинглор экан.

Мингбошилиқ кимнинг иши,
Десам, деди бедониши,
Бир “Қўштегирмон”лик киши,
Хўжа Исо бадкор экан.

Мағрур, хасису бешу кам,
Ҳар гапда юз ичгай қасам,
Такжой олур моховдан ҳам,
Ҳожи ўзи мурдор экан.

“Дўрмонча”га кетдим ўтуб,
Ёқамни ҳар соат тутуб,
Ётдим ул оқшом ғам ютуб,
Дашти қароқчизор экан.

Унда бўлус Ғози деди,
Ҳам муфти, ҳам қози деди,
Юрт барча норози, деди,
Қилғон иши озор экан.

Боз издиҳоми воизи,
Бадкайф, очилмас кўзи.
Юқори бошидин тизи,
Эрмаклари кўкнор экан.

Сўрсам, дедилар: “Бўрбалиқ”,
Бирмунча эчкилар ариқ,
Келса киши еяр тариқ,
Шому саҳар тайёр экан.

“Оқ ер”дин ўтдим, бойлари –
Олий иморат жойлари,
Меҳмонсиз ўткай ойлари,
Келса биров ночор экан.

Аммо назарда “Рошидон”,
Фирдавс боғидин нишон,
Ўйнаб оқар оби равон,
Саҳни гулу гулзор экан.

Маъюс бордим “Зоҳидон”,
Бир кўча кетгунча дўкон,
Шўх одами, ичмай пиён,
Маст, отаси безор экан.

Сувлар сепилган сўрилар,
Бўрланган ўчоқ-мўрилар,
Табъинг мабодо чой тилар,
Дамлашлари ишқор экан.

“Олтиариқ” курсин ўшал,
Селларда қолдим бир маҳал,
Бўлдим ивиб, ёмғурда шал,
Тўн шилта, ҳўл эзор экан.

Мингбошиси сўфинамо,
Тасбеҳу бўйнида ридо,
Чўқуб қочар зоғи ало
Бир доғули айёр экан.

Хайру соҳо важҳига кар,
Бир пулни юз ердин тугар,
Келса гадой ногаҳ агар,
Бир нон чиқиш душвор экан.

Кўрдим чуқур “Чимён” эрур,
Ер остида зиндон эрур.
Душманлари меҳмон эрур,
Боғи унинг тутзор экан.

Водил мақоми дилфизо
Кўчаларидур дилкушо,
Анҳорида оби сафо,
Себарга обишор экан.

ҚЎҚОНДАН ФАРҒОНАГА

Чун шаҳрдин чиқдим «Қудаш»,
Кўнгул бўлуб маҳзун-у ғаш,
Мажнунсифат, девонаваш,

Серчашма-ю кам чанг экан.

«Яйфан» агарчи хуш ҳаво,
Одамлари енгилнамо,
Бир-бирлари-ла доимо
Бўлар-бўлмасга жанг экан.

«Нурсух» каби бир жой кам,
Тушмай ўтиб қилди алам,
Олма, анор ўрнига ҳам
Боғида ток-у занг экан.

Кўп одамидин «Бешариқ»,
Боғларда экишлар тариқ.
Етим ҳақи — гўшти балиқ,
Қилмишлари найранг экан.

Чарчашни билмас юрсалар,
Пурзўр кетмон урсалар,
Вақти намозга келсалар,
Масжид сорига ланг экан.

«Рафқон» ажойиб жой экан,
Бир кўча кетган сой экан,
Салқин супа ҳой-ҳой экан,
Ким кўрса ҳанг-у манг экан.

Озодадин тўпори кўп,
Дукчисидин аттори кўп,
Чойхўридин кўкнори кўп,
Бир раста нос-у банг экан.

Айвончалар мисли катак,
Бир йўлки, одам сиққудак,
Чит бирла бир ерда алак,
Бозори тор-у танг экан.

Хуфтонда кирдим бир дўкон,
Қилди ашула бир жувон,
Эшак деманг, ундин ямон,
Ҳангарда яхши ҳанг экан.

Қийғир кўтаргон уч йигит,
Ухлатмадилар бир минит,
Ҳам бошда тонг отқунча ит
Ғингшиб чиқиб, ванг-ванг экан.

Айлай саёҳат энди бас,
«Конибодом» қилмай ҳавас,
Ҳар ерда ётган хор-у хас,
Кўзга тикан яқранг экан.

ҚЎҚОНДАН ИСФАРАГА

Афлок кажрафтор учун,
Ҳар дам кўнгул афгор учун,
Хўқанд танг-у тор учун,
Саҳро чиқиш даркор экан.

Бордим шаҳардин «Яккатут»,
Баққоли дузди бадбурут,
Бир танга соткай бир қурут,
Инсофи йўқ, таррор экан.

Қишлоқ жувони йиғлишиб,
Иссиғда ўйнашгай пишиб,
Ўтган тамошобин тушиб,
Сешанба кун бозор экан...

Мингбоши Эшдавлат акам,
Аммо қуруқ савлат акам,

Қилса чиқим гар бир дирам,
Уйқу қочиб, бедор экан.

«Яйфан» каби толзор кам,
Йўқ соясида зарра ғам,
Зебо санам, қоши қалам
Жононлари бисёр¹ экан.

Дўғмалари ҳам хўб бажо,
Волоснойи уҳдабуро,
Юрт ишларини доимо
Хайриятин кўзлор экан.

«Нурсух» каби ҳам юрт йўқ,
Боғдор-у деҳқон қорни тўқ,
Масжидлари ҳам кўп улук,
Турфа фараҳ осор экан.

«Рафқон»ни бозор жойи танг,
Муллолари чаққон, гаранг,
Омилари ҳам мулларанг,
Кўйлак кийиб, дастор экан.

Гар меваси бир туп сотар,
Бир пулни юз ердин тугар,
Берса гадога нон агар,
Минг йилда ҳам душвор экан.

Аммо «Работи» баччағар,
Йўқ ҳеч одамдин асар,
Бир подажойи гов-у хаи,
Чун оғули тайёр экан.

Ду бора юрдим даштлаб,
Бодом конига қараб,
Мирза Умарни сўрағлаб,
Ҳавлисида нажржор³ экан.

Бўлғай ўшал Бурҳон омон,
Яхши йигитдур бегумон,
Хурсанд қилди ногаҳон,
Мингбоши Хол саркор экан.

Армонки, кўпрак юрмадим,
Бир-икки ҳафта турмадим,
«Тикка Работ»ни кўрмадим,
Пурфайз бузруквор экан.

Маъюс чиқдим «Исфара»,
Дил хаста, мажруҳ-у яра,
Иссиққа куйган қоп-қора,
Олти жиҳат кўҳсор экан.

Анҳор-у сой-у чўллари,
Ўйнаб келодур сувлари,
Ширинки зардолулари,
Қанд-у асал бекор экан.

Шерсиз эмасдур бешалар,
Бордур саховатпешалар,
Қилманг ёмон андешалар,
Яхшилари ҳам бор экан.

Ҳожи Зухур ҳам ўрдада,
Сарҳавзалар, олий сада,
Борса агар бир ғамзада,
Жониғача эсор экан.

Бойваччасидур бадбуруш,
Тўғри сўзи аччиғ-туруш,
Сил, эски бачча, чойфуруш,

Ҳофиз Умар, Қаҳҳор экан.

Бўлма ҳаловатга касал,
Оламда йўқ бениш асал,
Бешак мукофоти амал,
Дунё қурулгон дор экан.

Алҳамдулилло, бехатар,
Келдим, Муқим, айлаб сафар,
Музтар қолиб, кўрмай зарар,
Ҳақ бандасига ёр экан.

Фурқат (1859-1909)

Фурқат (тахаллуси; асл исмшарифи Зокиржон Мулло Ҳолмуҳаммад ўғли) (1859, Қўқон — 1909, Ёркенд) — тараққийпарвар шоир, мутафаккир, публицист. Маҳалласидаги мактабда савод чиқарган, мударрис ва котиблардан хаттотлик, араб тилини ўрганган. Мадрасада ўқиган (1873—76). Алишер Навоий ижодини, форс адабиёти намояндалари меросини чуқур ўрганган, форс тилини мукаммал ўзлаштирган. 1876 йилда Янги Марғилон (ҳозирги Фарғона) шаҳридаги савдогар тоғасининг илтимосига кўра у ерга бориб, савдо ишларида унга ёрдамлашган, кейинчалик ўзи ҳам кичик дўкон очган. Айна пайтда билимдон зиёли сифатида кишиларнинг арз ва илтимосларини расмий маҳкамаларга аризалар шаклида битиб, мирзалик ҳам қилган.

Фурқат Янги Марғилонда ижодкор сифатида тўла шаклланди, ўз ғазалларига «Фурқат» тахаллусини қўйиб, шуҳрат қозона бошлади. Бу ерда ўтказилган йиллар Фурқатнинг халқчил дунёқараши, илғор адабиестетик тушунчаларининг шаклланишида ҳам муҳим бир босқич бўлди.

80-йилларнинг бошларида Фурқат Қўқонга қайтиб, оила қуради ва, асосан, ижодий иш билан шуғулланади. Муқимий ва Муҳйи етакчи бўлган Завқий, Нодим, Нисбат, Муҳаййир каби ижодкорлар гуруҳи билан бевосита мулоқотда бўлади, улар уюштириб турадиган адабий мажлислар, шеърият кечаларининг фаол иштирокчисига айланади.

Фурқатнинг Қўқондаги бу давр ижоди тур ва мавзу, мазмун ва шакл ранг-баранглиги жиҳатидан ҳам, сермахсуллиги жиҳатидан ҳам диққатга сазовор. У мумтоз шеърият аънавалари руҳида кўплаб ишқий ғазаллар, мухаммаслар яратган. Алишер Навоий асарларига гўзал назир ва тахмислар боғлаган, унинг шеърларида ижтимоий руҳ ва замонавийлик тобора кенг ўрин эгаллай бошлаган (мас, «Бўлди» радифли мухаммаси ва бошқа шеърларида). Фурқат халқнинг сиёсий ҳуқуқсизлиги ва иқтисодий ночор аҳволдан қайғирган («Не журм ўттики биздин, бунчалик Фарғона танг бўлди?...»)

Қўқон хонлигининг узилкесил тугатилиб, батамом мустамлакага айлантирилиши воқеасига боғлиқ ҳолда яратилган: «Демиш хон бир куниким, даври давронлар қаён қолди?» мисраси билан бошланувчи мухаммаси ҳам Фурқатнинг шу даврдаги ижоди маҳсулидир. Тожу тахтдан, шаъну шавкат ва аъёнлардан маҳрум бўлган Худоёрхон номидан битилган бу асар ҳам шоир ижодида замонавий ижтимоий мавзу кенг ўрин эгаллаганининг исботидир.

Фурқатнинг ижодий меросида аънавий шеърий турлар, ўзбек мумтоз адабиётидаги асосий мавзулар етакчи ўрин эгаллайди. Унинг ғазал ва мухаммаслари, боғлаган тахмислари узининг ҳаётийлиги, мусиқийлиги, ниҳоятда самимийлиги билан ўқувчини мафтун этади. Фурқат шеърларида она-юрт табиати ва баҳор гўзаллиги, жўшқин севги-муҳаббат ва чин инсоний фазилатлар, ҳаёт шодликларидан қувониш ва турмуш ташвишларидан шикоят қилиш, умуман, одам ва олам, кишиларнинг маънавий дунёси, меҳри ва қаҳри яққол тасвирланган. Масалан, «Баҳор айёмида гулгашт этарга бир чаман бўлса», «Умр хуш ўтмас баҳор айёми сахро бўлмаса», «Сурмадин кўзлар қаро, қўллар хинодин лоларанг», «Жаннатнинг гулларидан гулзорингиз чиройлик», «Кўнгул дардиға топмай бораман ҳаргиз даво истаб», «Фасли навбаҳор ўлди кетубон зимистонлар» каби мисралар билан бошланувчи ғазаллари, «Етти фалак», «Бири», «Истар кўнгул», «Дўст», «Кокулунг» радифли мухаммаслари, Навоий ғазалларига тахмислари давр шеъриятининг ҳам ғоявий, ҳам бадиий жиҳатдан етук намуналари ҳисобланади.

Фурқат шеъриятида мустамлака тузумининг иллатларини қоралаш, жорий адолатсизлик ва зўравонликдан, ҳуқуқсизлик ва ночор ҳаётдан, нодонларнинг замонада эътибор топиб, доноларнинг хорзор этилишидан норозилик эса қоларли бадиий бўёқларда тасвирланган.

«Чархи кажрафторнинг бир шевасидан доғмен:

Айшни нодон суруб, кулфатни доно тортадур»

каби баркамол мисралар шоир ижодидаги ижтимоий йўналишни акс эттиради. «Бормасмиз» радифли шеърида эса ўзбек миллий руҳияти бадиий ифодаланган. Машҳур «Сайдинг кўябер, сайёд...» мусаддасида эса шоир шахснинг эркин яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилади, зулм ва истибдодни қатъий қоралайди.

Фурқат худди шу йилларда «Хаммоми хаёл» рисоласини ёзади. «Чор дарвеш» ҳикоятини форсчадан таржима қилади. «Нуҳ манзар» номли шеърий китоб яратади. «Булардин бўлак ҳар хил ғазалиётим Фарғона музофотиға (яъни, ёнatroф қишлоқшаҳарларига) ва дигар мамлакатларга мунташир (машҳур) бўлди», деб ёзади шоир. Худди шу йилларда Фурқат илк бор шеърларини тўплаб, мажмуа ҳолига ҳам келтирган. Афсуски, шоирнинг ўзи қайд этган рисола, манзума ва таржималари каби бу мажмуа ҳам шу кунга қадар топилган эмас.

Фурқат тахминан 1886—87 йилларда Марғилонга бориб, у ердаги Масжиди жоме ҳужрасида истиқомат қилган, ёру биродарлари кўмагида кичик дўкон очган бўлсада, асосан, шеърият билан шуғулланган, шаҳарнинг зиёлилари, жумладан, Хўжажон Роҳий, Муҳаммад Умар Умидий-Ҳавоий, Мулла Тошболту Ройиқ каби ижодкорлар билан танишиб, адабий суҳбатлар қурган. Фурқат илк бор газета билан танишиб, унинг «Тошкент шаҳрида босма бўлгон»лигини шу ерда билади. Янгиликка чанқоқ, тараққийпарвар шоирда ижтимоий ҳаётда юз берган ўзгаришларга, секинаста ёйила бораётган фан ва техника намуналарига қизиқиш уйғонади, янгиликлар билан бевосита танишиш, ўз кўзи билан кўриш иштиёқи зўраяди. 1889 йил бошларида Тошкент сафарига чиқади, Хўжандда тўхтаб, Тошхўжа Асирий бошлиқ шоирлар, адабиёт мухлислари билан учрашади, адабий кечаларда иштирок этади. Ниҳоят, 1889 йилнинг июнида Тошкентга келади. Тошкентдаги Кўкалдош мадрасаси ҳужраларидан бирида яшайди. Кўзга кўринган

олим, фозиллар билан танишади. Шарифхўжа эшон тавсияси билан маълум муддат «Фарҳат» (шодлик, хурсандлик) тахаллусида шеърлар ёзади, лекин кўп ўтмай, эски тахаллусига қайтади. Фурқат Тошкентда рус зиёлилари, европача ҳаёт тарзи билан танишди. Чор маъмурлари шоирнинг театр, гимназияга, турли контсертларга киритишни уюштирдилар, кўргазмаларга олиб бордилар. Янги тарихий шароит туфайли юз берган ўзгаришларни мушоҳада этиш натижасида Фурқат дунёқарашида жиддий ўзгариш бўлади ва бу ҳол унинг ижодида ўз бадиий ифодасини топади — маърифатпарварлик, европача илм-маданият, фан-техникага хайрихоҳлик шоир шеърларининг етакчи ғоясига айлана боради. Бу эса Фурқатнинг кўп асрли ўзбек адабиётига янги мавзулар, янги ғоялар олиб киришига замин бўлди. Тошкентда очилган эрлар гимназияси, маориф муассасалари, маданият ва санъат ўчоқларини, тобора кўпроқ кириб келаётган фантехника янгиликларини кузатиш оқибатида унинг «Илм хосияти», «Гимназия», «Виставка хусусида», «Акт мажлиси хусусида», «Тошкент шаҳрида бўлгон наъма базми хусусида», «Суворов» ва бошқа асарлари майдонга келди ва уларнинг барчаси 1890 йилларда «Туркистон вилоятининг газети»да чоп қилинди.

Бу туркум асарларида Фурқат янгилик ва тараққиётнинг, илм-фан ва европача маориф-маданиятнинг тарғиботчиси сифатида намоён бўлади; ўз ватандошларини замонавий билимларни пухта эгаллашга ва илғор халқлар қаторидан ўрин олишга даъват этади. Бирок Фурқат айрим замондошлари сингари рус истилочилиқ сиёсатининг асл моҳиятини бирданига англай олмади. Рус, Европа маданиятпарварлиги орқасида маҳаллий руслаштириш сиёсати пинҳон эканлигини сўнроқ тушуниб етди. Худди шу йилларда яратилган «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» асарида Фурқат ижодкор ва бадиий адабиёт хусусида ран очиб, шеърятда реалистик тасвир масаласини кўтарди. Фурқат ҳақли равишда ўзбек публитсистикасининг асосчиларидан бири ҳисобланади. Фурқатнинг публитсист сифатидаги фаолияти 1890 йилдан бошланди. «Туркистон вилоятининг газети»га расман ишга кирди, газетани тайёрлашда бевосита катнашди. Бир йилдан кўпроқ вақт мобайнида Сатторхон каби илғор маърифатпарварлар билан ҳамкорликда ишлаб, газета саҳифаларида ўз мақолаларини эълон қилди. Масалан, 1891 йил 1-ярмида «Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти. Ўзи ёзгани» публитсистик асарини ёзиб, шу газетада эълон қилди. 1891 йил майда Самарқандга борди, осори-атиқалар билан танишди, газетага хабарлар йўллади, кейин Бухорода бўлди. Июлда эса чет эл саёҳатига қикди. Унинг чет элга саёҳати ҳақида турли тахминлар бор. Айрим маълумотларга қараганда, у атайин кейтиб келмайдиган қилиб ўз юртидан чиқариб юборилган. Хуллас, 1891 йилнинг июлида Марв — Ашхобод—Боку—Батуми орқали Истанбулга борди. Дўстларига ёзган мактубларида, воқеаларни олдиндан билгандек, ватанидан бир умр ажралиб қоладиган одамнинг кайфиятини акс эттирди. Масалан, Истанбулдан ёзган «Сабоға хитоб» шеърини мактубида Ватан иштиёқи, дўстлар соғинчи, ғурбат азоблари ва ёлғизлик мотивлари биринчи ўринга чиққан.

Фурқат Истанбулдан Булғория ва Юнонистонга ўгди. Болқон ярим оролининг қатор шаҳарларида бўлди. 1892 йилнинг мартада Истанбулдан Ўрта денгиз орқали Арабистонга — Макка, Жидда, Мадина шаҳарларига борди. Маккадаги ҳаж зиёрати муносабати билан «Ҳажнома» асарини яратди. Сўнг Бомбайга келди, Ҳиндистоннинг қатор вилоятларига саёҳат қилди. Унинг бу даврда ёзган насрий ва назмий мактубларида тушкунлик, онаюрт соғинчи ва изтироблари акс этган. «Адашганман» радифли ҳамда «Кашмирда», «Булбул» деб номланувчи лирик шеърлар туркуми шу жиҳатдан ўзига хос ҳижронномадир. 1893 йил мартада Фурқат Кашмир ва Тибет орқали Шарқий Туркистонга бориб, Ёркендда турғун яшаб қолди. Оила қурди. Табиблиқдан хабардор бўлган шоир доривор ўсимликлар билан савдо қилувчи дўкон очди, ижодий иш ва хаттотлик билан шуғулланди. Фурқат доимо Ватанига қайтиш умиди билан яшади. Аввал бошлаган «Саёҳатнома» асари устидаги ишни Ёркендда давом эттирди. Лекин бу асар ҳануз топилгани йўқ. У ердан Тошкентга публитсистик асарлар, турли мавзудаги хат-мақолалар, Фарғона ва Тошкентдаги ёрдўстларига мактублар йўллаб турган. Фурқат ўзбек матбуоти тарихида фелетон жанрини бошлаб берди («Ҳинд найрангбози Ёркендда», 1905).

Баркамол лирикаси, жозибали насри ва публитсистикаси билан 19-аср охири ва 20-аср бошларидаги миллий адабиётимиз ривожига улкан ҳисса қўшган Фурқат онаватанидан узокда вафот этди. Унинг жасади Ёркенднинг Донгдор қабристонида қўмилган. 1990 йил шоир қабри устига мақбара қурилган.

Фурқатнинг шеърлари китоб ҳолида дастлаб 1913 йилда Муқимий шеърлари билан бирга баёз ҳолида тошбосмада босилган эди, 50—80-йилларда кўп бор нашр этилди. Шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида қатор илмий асарлар ёзилди, диссертациялар ёқланди, опера либреттоси, киностенарий ва бошқа яратилди. Ўзбекистондаги бир қатор қишлоқ, туман, мактаб, кўча ва хиёбонлар, боғлар унинг номи билан аталади.

Абдурашид Абдуғафуров,

Беғали Қосимов

БАҲОР АЙЁМИДА

Баҳор айёмида гулгаёт этарга бир чаман бўлса,
Қилурга шарҳи ҳол, аҳли муҳаббат икки тан бўлса.

Хазон айёмида ул тавба қилган бўлса ҳам майдин,
Етиб майхораликнинг мавсуми, паймоншикан бўлса.

Булут қатра фишону, руҳафзо сабзалар хандон,
Ариғларнинг лабида сабзакори бир чаман бўлса.

Ҳаво ҳам мўтадил, ҳавзи мусаффо, суффаи дилкаш,
Оқар сув ғалт уриб, себарга узра мавжзан бўлса.

Сабуи лаъл бирлан шишаи байзоу олтун жом
Ўшал мажлисда соқий бир нигори сиймтан бўлса.

Гул узра андалибу, сарвинг бошида қумрилар

Юзу қад ҳасратидин оҳу фарёд айлаган бўлса.

Киши тўбию кавсар, жаннату ризвонни не қилсун?
Жаҳон айвонида ҳосил бу янглиғ анжуман бўлса.

Суруру шодликни даҳр боғида нечук кўргай?
Камина Фурқатийнинг маскани байтул-ҳазан бўлса.

УМР ХУШ ЎТМАС

Умр хуш ўтмас баҳор айёми саҳро бўлмаса,
Лолазор ичра бисоти айш барпо бўлмаса.

Ҳосил ўлмас бодау жом ила мийнодин мурод,
Жилвагар то соқийи гулчеҳра андо бўлмаса.

Базм аҳли бўлсалар майхоралар анда зариф —
Дарди йўқ ағёр ўшал мажлисда асло бўлмаса.

Даҳр гулзорида хушдир яхши таъмири бисот,
Гар хазондин гарди ҳодис анда пайдо бўлмаса.

Обиҳайвон бирла умри жовидонни не қилай
Бир хати Хизру лаби лаъли Масиҳо бўлмаса.

Хок бўлсун ул танеким, ишқ ўтида куймаса,
Зерипо бўлсун сареким, анда савдо бўлмаса.

Фурқат айлар орзу бу анжумаини ҳар баҳор,
Одам эрмас ҳар кишида бу таманно бўлмаса.

ОҲИСТА-ОҲИСТА

Вафо айлаб йироқдин ошкор оҳиста-оҳиста,
Бир ишқим айладинг, жоно, ҳазор оҳиста-оҳиста.

На яхши марҳаматлар айламишсан номада изҳор;
«Муҳаббат расми қилғил» деб шиор оҳиста-оҳиста.

Жадал бирла киши мақсудиға етган эмас, оре,
Бўлур вақти билан ҳар навъ кор оҳиста-оҳиста.

Нечук тоқат қилайким, бора-бора зўр этиб ишқинг,
Кўнгулдин олди сабр ила қарор оҳиста-оҳиста.

Бериб таскин кўнгулға: васлига бир кун етарман деб
Ўзимни ўргатай ҳажринга, ёр, оҳиста-оҳиста.

Паришон ўлмайин то хотирингни жамъи қил, жоно,
Сўраб ҳолимни хат бирлан бирор оҳиста-оҳиста.

Нечук осойиш айлай, эй кўнгул оромиким, сенсиз
Бўлуб борур жаҳон кўзимға тор оҳиста-оҳиста.

Ўшал кун бир кўриб қолганда қилган новаки ғамзанг
Ҳануз айлаб келур кўксим фиғор оҳиста-оҳиста.

Висолинг бодасидин қилмасанг шодоб Фурқатни,
Хабар айлар ани ҳажру хумор оҳиста-оҳиста.

РУХСОРИ АҲМАР УСТИДА

Терму тоби бодадин рухсори аҳмар устида?
Қатра-қатра ёки шабнамдур гули тар устида?

Ўсмалиқ қошларму ё шамшир қондин занглиқ?
Ёки пистоқи тўкулмиш ранги аҳзар устида.

Юз уза кокулмидур ҳар сори печUTOб ила?
Ганжи ҳуснингму ётур ё икки аждар устида?

Чехра очтингму бу тадбир-ла чаманда толдилар,
Хаста булбул гул уза, қумри сановбар устида?

Хоки пойингни талошур кўзга эл сурмоқ учун,
Оре, ҳар ерда ҳужум айлар гадо зар устида.

Икки жоду наргисинг солғай жаҳонға фитналар,
Бўлмаса урён қошингдин икки ханжар устида.

Нозанин, сен ташла истиғнони, худ бори гарон,
Ноз дебоси назокат хулқ пайкар устида.

Фурқатий қошу кўзингдин фитналар кўрди бале!
Шўриш ўлмоқ расмдур ой туғса ахтар устида.

КАШМИРДА

Бир қамар сиймони кўрдим балдаи Кашмирда,
Кўзлари масхуру юз жоду эрур тасхирда.

Зарра-зарра зар сочар бошиға ҳар кун офтоб,
Субҳ келгач, кеча ётиб чашмаи иксирда.

Бир кўриб чоҳи зақан Ҳорут ила Морут иков,
Чоҳи Бобил ичра қолмишлар бўлак тадбирда.

Ламъаи қийғоч кўзидин анинг барқи нигоҳ,
Тезлик жавҳарлари гар бўлса ҳар шамширда.

Қоши узра холининг асроридин бир нуқтадур,
Сураи Нун ўқудим пайваста ҳар тафсирда.

Фориғ эрмас ҳеч ким ул дилрабонинг ишқидин,
Зулфига дилбасталиғ ҳар бир жувону пирда.

Айдим: «Эй, жон офати, зулфинга бўлмишман асир!
Айди: «Бу савдони қўй, умринг ўтар занжирда!»

«Нуқта лаб устида бежодур»,— дедим, айди кулиб:
«Саҳв қилмиш котиби қудрат магар таҳрирда».

Айди: «Эй бечора, қилдинг на учун тарки ватан?»
Ман дедим: «Ғурбатда Фурқат бор экан тақдирда!»

КАВЛАМА

(Машраб ғазалига мухаммас)

Ошиқи дилдодадурман дилбаримни кавлама,
Ахгар ўлди ғам ўтида пайкаримни кавлама,
Сайр қилдим баҳру бар хушқу таримни кавлама,
Эй сабо, ғамзодадурман, бистаримни кавлама,
Чун шафақ олудаман хокисторимни кавлама!

Чархи кажрафтордин беҳад аломатлар келур,
Бу сабаб кўздин юза ашки надоматлар келур,
Гар юракни кўзғасам ширин ҳикоятлар келур,
Ҳар замоне Лайлидин менга китобатлар келур,
Санки Мажнун бўлмасанг сардафтаримни кавлама!

Ғамдин озода билур озодаларни ҳолини,
Йўқса мискин на билур шаҳзодаларни ҳолини
Хурдадонлар билмадилар соддаларни ҳолини,
Хонавайронлар билур афтодаларни ҳолини.
Эйки маҳрам бўлмасанг чашми таримни кавлама!

Ишқ савдоси тушуб бошимға, аҳволим хароб,

Жоним айлар тан аро сиймоб янглиғ изтироб,
Таъна қилма, зоҳидо, кўнглумда ғамлар беҳисоб,
То кишиға дард тегмай бўлмади бағри кабоб,
Дилда дардинг бўлмаса дарди саримни кавлама!

Гаҳ ўзимни сувға урдум, гоҳ ўтга дам-бадам,
Бўлмади даврон сафоси лаҳзаэ бошимға кам,
То шариятни тутуб қўйдум тариқатга қадам,
Баҳри раҳматга кприб қилдим вужудимни адам,
Маърифатдин беҳабарсен, гавҳаримни кавлама!

Чун қадам қўйдунг бу йўлға бўлма бематлаб вале,
Фаҳри зиллат бўл, талашма ғурбати мансаб вале,
Фурқатий, саргашта бўлсанг, йиғлагил ҳар шаб вале,
Дурри дарёи маоний бўлду чун Машраб вале,
Дийда бино бўлмасанг кўб жавҳаримни кавлама!

САЙДИНГ ҚҲЯБЕР, САЙЁД

Сайдннг қўябер, сайёд, сайёра экан мендек,
Ол домипи бўйнидин, бечора экан мендек,
Ўз ёрини топмасдан овора экан мендек,
Иқболи нигун, бахти ҳам қора экан мендек,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.

Кес риштаниким, қилсун чаппаклар отиб жаста,
Ҳажрида алам тортиб, бўлди жигари хаста.
Тоғларға чиқиб бўлсун ёри била пайваста,
Кел, қўйма бало доми бирла они по баста,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.

Беш кун сени даврингда бечора хиром этсун,
Охулар ила ўйнаб, айшини мудом этсун,
Ёмғур суви тўлганда, тоғ лолани жом этсун,
Ҳаққинға дуо айлаб, умрини тамом этсун,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.

Саргашта бу водийда бнр бошнға раҳм эткил,
Йўқ тоқати бандингга, бардошига раҳм эткил,
Йиғлаб сенга термулур, кўз ёшига раҳм эткил,
Раҳм этмасанг ўзига, йўлдошига раҳм эткил,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садиора экан мендек.

Тоғда очилиб лола, ер сабза баҳор ўлса,
Ахир бу нечук бедод, олам анга тор ўлса?
Чиқмай деса жойидин, узлатда фиғор ўлса,
Гар чиқса баногоҳи домёға дучор ўлса,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.

Бечорани зулм айлаб, қўл-бўйнини боғлабсан,
Ҳар сори чекиб-судраб, ўлдиргали чоғлабсан,
Кўксини жафо бирла лола каби доғлабсан,
Сот менга, агар қасдинг олғувчи сўроғлабсан,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.

Йўқ ҳуши, пари теккан девонаға ўхшайдур,
Кўз ёши яна тўлган паймонаға ўхшайдур,
Ғам сели билан кўнгли вайронаға ўхшайдур,
Фурқатда бу Саъдулло ҳайронаға ўхшайдур,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.